

Егізбаева Н.Ж.,
Хайрушева Е.Е.

**Мәтіндегі қатысым қызметінің
тілді оқып үйренудегі тиімділігі**

Мақалада тіл білімінде мәтіннің теориялық жағынан жан-жақты зерттеліп, оның басты тілдік бірлік ретінде таныла бастауының тілді оқып-үйретуге тигізетін оң әсері жайлы айтылады. Тілді мәтіннің қатысымдық теориясын негізге ала отырып үйретудің тиімділігі, ол үшін қолдананылатын әдіс-тәсілдер көрсетіледі. Тіл үйренушінің сөздік қорын байытуда, қарым-қатынасқа түсе алуында мәтіннің атқаратын қызметі талданады. Тіл үйрену барысында мәтінді оқып, талдап қана қоймай, ондағы көтерілген мәселеге байланысты пікір білдіру, сын тұрғысынан қарау білім алушының дүниетанымын кеңейтіп, ойын ұштайды. Мақалада осы мақсатта қолданылатын тиімді тәсілдер көрсетіледі. Мәтіннің қатысымдық қызметтерінің мәтінмен жұмыс барысында іске асуы талданады. Мәтін арқылы репродуктивті әдіс нәтижесінде конструктивті білім беруге өту жолдары қарастырылады.

Түйін сөздер: мәтін, мәтінмен жұмыс, мәтіннің қатысымдық қызметі, сөздік қор, мәтіннің қатысымдық теориясы.

Yegizbaeva N.Zh.,
Khairusheva Y.E.

**The effectiveness of
communicative function of the
text in learning a language**

The article deals with theoretical research of the text in linguistics and with positive influence of the text as a linguistic unit on learning and teaching a language. The article also considers the effectiveness of teaching a language using the communicative function of the text and effectiveness of used methods. The article contains the analysis of the role of the text in enriching the vocabulary and in developing the communicative ability of a learner. Not only reading and analyzing of the text but also expressing learners' points of view and critical approach towards the text broadens learners' horizon on teaching a language. The effective methods used in working on the text are given in the article. There is also an analysis of effective use of the communicative function of the text given in the article. The article also deals with ways of constructive teaching with the help of the text as a result of reproductive method.

Key words: text, work on the text, communicative function of the text, vocabulary, communicative theory of the text.

Егізбаева Н.Ж.,
Хайрушева Е.Е.

**Эффективность
коммуникативной функции
текста в обучении языку**

В статье речь идет о теоретическом исследовании текста в языкознании и о позитивном влиянии текста как языковой единицы на обучение языку. В статье также говорится об эффективности использования коммуникативной функции при обучении языку и перечисляются используемые при этом методы. Отмечается роль текста в обогащении словарного запаса обучающегося и его коммуникативной способности. Кругозор обучающегося расширяют не только чтение и анализ текста, но и выражение своей точки зрения по проблеме текста и его критическое осмысление. В статье предлагаются эффективные методы для использования в работе над текстом. Дается анализ успешного использования коммуникативной функции текста. Рассматриваются конструктивные способы обучения языку с помощью текста с использованием репродуктивного метода.

Ключевые слова: текст, работа над текстом, коммуникативная функция текста, словарный запас, теория коммуникативной функции текста.

**МӘТІНДЕГІ ҚАТЫСЫМ
ҚЫЗМЕТІНІҢ ТІЛДІ
ОҚЫП ҮЙРЕНУДЕГІ
ТИІМДІЛІГІ**

Тіл білімінде мәтіннің қатысымдық теориясы жаңа бағыттардың бірі ретінде зерттеліп, белгілі бір арнаға тоғысып, жүйеленуде. Ғалымдардың мәтінтануға баса назар аударып, оны зерттеу нысаны ретінде қарастыруының да негізгі себебі – қазіргі ақпараттар ағыны заманында мәліметтерді қабылдау, өңдеу, жазу, дайындаудың тікелей мәтін арқылы іске асуында.

Мәтіннің теориялық жағынан жан-жақты зерттеліп, қатысымдық қызметінің жүйеленуі қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуға да игі ықпалын тигізуде. Тілді оқытып- үйретуде практикалық жұмыстарды жүйелі жүргізу, аудиторияның деңгейіне қарай қазақ тіліндегі көркем шығармалар мәтіні, басқа да танымдық сипаттағы белгілі бір мәселе көтерілген мәтіндер ұсыну маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Мәтінді қатысымдық күзiреттi қалыптастыратын құрал ретінде қолданудың өзектілігі оқу үдерісінің жаңғыруына, тілді оқып-үйренушілердің танымдық өресінің кеңеюіне ықпал етуінде екені белгілі. Қазіргі қоғамға білімді, тез тіл табыса алатын, қарым-қатынас жасау мәдениетін, тіл мәдениетін сақтай білетін, рухани құндылықтарды бағалай білетін тұлға қажет. Осы тұрғыдан алғанда, болашақ мамандарды әртүрлі саладағы тілдік қатысымды шебер меңгеруге даярлау маңызды. Аудиториядағы мәтінмен жұмыс бір жағынан болашақ мамандарды әртүрлі мәселелерді талқылауға дағдыландырса, екінші жағынан өзіндік пікірін құрастырып, жұрт алдында айта білуге үйрететін тілдік материал ретінде де танылады.

Мәтінді тіл үйрету мақсатында ұсынуда белгілі бір мақсат қоямыз. Оқу мәтіндерін іріктеуде тіл үйренушінің білім деңгейіне қарай бұрыннан білетін тілдік бірліктер мен жаңа сөздердің арасалмағын пайымдап, белгілі бір мәселені арқау еткен мәтінді таңдау арқылы, оның танымдық, елтанымдық сипатының болуына қарай, кәсіби бағдарлы болуын т.б. өлшемдерді ескереміз. «Мәтінмен танысқан тіл үйренушінің коммуникативті актіде, дискурста пайдалана алатындай мүдде ескерілгені жөн, яғни мәтін сөйлеуді дамытуға ықпал етуі керек» [1, 68]. Мәтіннің тілді оқытып үйретудегі басты материал екенін ескерсек, оның жоғарыда аталған ерекшеліктерінен басқа да тереңірек қарастыратын жақтары бар. Профессор А. Салқынбай әрбір оқырман мәтінді әрқалай қабылдағанмен, кез келген

мәтіннің ортақ мазмұндық сипаты болатындығын көрсетіп, мәтін мәнінің «өзекмән» және «өздікмәні» болатындығын айтады. «Өзекмән – мәтіннің өн бойындағы басты мазмұн, яғни оқырманға түсінікті болатын негізгі ой» болса, «жалпы оқырманнан бөлек, кеңірек үңіліп, сөздің мағынасын тереңірек тінте ашып, жалпылай ғана емес, ерекше де соны мағыналарына қайта қарап, ізденіп, өзіне түсінікті жаңа бір қырын ашып, өлең мәнін ерекше түсінуге талаптану да бар. Бұл мәтіндегі өздік мәнді іздеу болып табылады» [2, 16]. Тілді оқып-үйренуде, мәтінмен жұмыс жасауда тіл үйренушінің «өзекмән» мен «өздікмәнді» пайымдай біліп, аңғаруы да маңызды болмақ.

Профессор Б. Шалабай мәтіннің ішкі және сыртқы формасын «Сыртқы формасы – мазмұндық жағымен қоса алғандағы тілдік құралдар, олардың жиынтығы. Бұл мәтіннің тікелей қабылданатын, түсінілетін жағы. Ал түсінілуге тиіс мазмұндық жағы – мәтіннің ішкі формасы. Бұл – адам интеллектінде қалыптасатын ой құрылымы, ол сыртқы форманың әр элементі емес, тілдік құралдардың барлығының жиынтығымен байланысты болады» [2, 422] деп көрсетеді. Өзге тілді аудиторияға тілдік материалды оқу арқылы болсын немесе тыңдау арқылы болсын мәтін арқылы ұсынамыз. Мәтінді аудиторияның тілді меңгеру деңгейіне қарай ұсынғанда мәтіннің сыртқы формасын тілдік бірліктерді меңгерту бағытында қолдансақ, ішкі формасын тілдің ішкі құрылымдық ерекшеліктерін, жалпы бір ойдың берілу жолдарын көрсету үшін, тілдің табиғатын таныту үшін ұсынамыз.

Мәтін сол тілде сөйлеушілер үшін ғана емес, тілді екінші тіл ретінде үйренушілердің де, тілді оқытушылардың да танымдық нысаны болып табылады. Мәтінді күрделі синтаксистік тұтастық ретінде тілді жетік білмейтін аудиторияға ұсынуда оны қабылдап, талдап түсіну үшін тиімді әдіс-тәсілдерді қолданамыз. Зерттеуші-ғалымдар, педагогтер еңбектерінде мәтінмен жұмыс кезеңдері, түрлері осы уақытқа дейін жүйеленіп келеді. Мәтіннің тіл дамыту қызметі, сөздік қорды байытуға тигізетін әсері мол екені белгілі.

Мәтіннің теориялық жағынан жіті зерттелуі, мәтінді оқу материалы ретінде қолдану барысында онымен жұмыс жасау жаңа бағыттарды ұстануды, мәтінге сыни тұрғыдан қарап талдай алу әдістерін жетілдіруді де талап етеді. Мәтінді оқып, түсінгеннен кейін, студенттердің ондағы мәселені талдап, оған өз бетінше пікір білдіруі оқытудың жаңа бағыттарында басты

нысанға алынады. Осы мақсатта мәтінге дейінгі жұмыс барысында мәтіндегі басты көтерілетін тақырыпты алдын-ала ұсынып, ол жайлы студенттер не білетінін, не ойлайтынын жазады немесе ойын ортаға салады. Алдын-ала берілген мәтін тақырыбына қатысты ойларын айту барысында студенттер мәтіндегі берілетін ақпаратқа болжам жасайды. Мәтін бойынша жұмыс аяқталған соң қай болжамның қаншалықты сәйкес келгені анықталады. Мәтінді оқуға келгенде, ақпараттарды топтастырып қабылдауға дайындалады. Яғни, мәтіндегі өзіне таныс немесе өз біліміне сәйкес ақпарат, жаңа ақпарат, өзінің түсінігіне қарама-қайшы ақпарат, түсініксіз ақпарат деп жіктеп оқиды. Бұл мәтінді зерделей оқу арқылы іске асырылатын әрекет. Мәтіндегі ақпараттарды топтастыра оқу тәсілі мәтіндегі әр сөйлемнің қатысымдық қызметі арқылы іске асады. Яғни сөйлем арқылы белгілі бір ақпарат беріледі, оны не туралы, кім туралы, не іске асырылды деген сызбамен көрсетуге болады. Профессор Б. Шалабай сөйлем құрылымын «тема» мен «ремаға» бөледі. «Сөйлемдер тобында тыңдаушыға таныс немесе мәнмәтінмен белгілі болып келетін хабардың не туралы екендігін көрсететін бөлігі оның темасы, ал сол жайында жаңа мәлімет беретін, яғни сөйлемді құруға себеп болған бөлігі ремасы болады» [2, 426]. Тілді оқытып-үйрету барысында мәтін құрылымындағы әр сөйлемнің темасы мен ремасын ажырата алу оны түсінуге, талдауға пікір білдіруге, мәтін арқылы тілді дамытуға оң әсерін тигізеді.

Мәтінді ұсына отырып, оған лингвистикалық талдау жасау, шығармашылық-талдау жұмыстарын жүргізу, мәтіндерді салыстыру, интеллектуалды-лингвистикалық жаттығулар жасау, мәтіннің стилін анықтау, мәтіннің мағынасын басқа сөйлемдер арқылы беру, қатысымдық жағдаяттарды анықтау сияқты жұмыстар жасау мәтіннің қатысымдық қызметін ұтымды қолдануға жетелейді.

Мәтінтану бойынша зерттеу жасаған ғалымдар мәтіннің қатысымдық қызметін автор мен оқырманның арасындағы қатысымның орнауына байланысты айтушының қатысымдық қызметі және тыңдаушының қатысымдық қызметі деп екіге бөледі. Айтушының қатысымдық қызметіне:

- белгілі бір оқиға, фактілер, үдерістер туралы хабар беру;
- танымдық қызмет;
- адресатты идеяларға жетелеу, яғни апеллятивтік қызмет;
- экспрессивті;

- эмотивті;
- поэтикалық;
- қатысым орнататын қызмет;
- ал тыңдаушының қызметіне:
- қатынас қызметі;
- қабылдау, ұғыну;
- фатикалық, тыңдаушының қатысым орнату үшін қолданатын құрылымдары;
- эстетикалық, поэтикалық қызмет жататындығын талдап көрсетеді [3, 18].

Мәтіннің қатысымдық қызметінің түрлері кейбір зерттеулерде бұдан да көп түрлерге жіктеледі. Мәтіннің теориялық жағынан зерттеліп, талдануының тіл табиғатын танытудағы орны ерекше. Тілді оқытып-үйретуде мәтіннің жоғарыда аталған қатысымдық қызметтерін ескере отырып, мәтінді адресаттың қабылдауына сәйкес бейімдеп, іріктеп аламыз және соған сәйкес жаттығу жұмыстары мен тапсырмаларды ұйымдастырамыз және оның қатысымдық қызметтерін ескере отырып, оны оқытуды да әртүрлі жағдаяттарға бағыттауға болады. Мәтінді оқыту үшін іріктеуде адресатты нақтылап, аудиторияның деңгейі мен қызығушылығын, кәсіби бағдарын саралаймыз. Мәтіндегі берілетін хабардың немесе ақпараттың олар үшін тиімді болуын қатаң ескерген жөн. Ол ақпараттың тыңдаушы үшін танымдық қызметі болуын қадағалау өте маңызды. Көркем мәтіндер бойынша жұмыс жасауда шығармадан эмоциялық жағдайды, көңіл-күйді білдіретін құрылымдарды (риза болу, қамығу, уайымдау, үміттену) тауып, олардың тілдік қолданысын пайымдай білу де маңызды. Көркем шығарма мәтіндегі үміттену, мүдделі болу, қорқу, қарсылық білдіру эмоциялары мен эмотивтерін сипаттайтын құрылымдардың берілу ерекшелігін, тілдегі қолданысын, жазушының шеберлік қолданысын салыстыру жұмыстарын жүргізу де мәтіннің қатысымдық қызметін қолданудың тиімділігін арттыра түспек. Мәтіннің белгілі бір бөлігіне түсіндірме жазудың да қатысымға әкелер жағы мол. Мәселен, тіл үйренуші мәтіннің өзіне ерекше әсер еткен тұсын, назарын аударған немесе қарсы пікір тудыратындай жері болса сол туралы құрылымдарды қысқаша жазып алып, оған өз деңгейінде белгілі бір түсіндірме жасайды.

Мәтінді оқыту барысында тіл үйренушіде белгілі бір қатысымдық құзыреттіліктер қалыптасады:

- мәтінді түсініп оқу, қабылдау;
- мәтіннің «өзекмәні» мен «өздік мәнін» анықтау;

- өзінің мәтіндегі ақпараттарға байланысты көзқарасын пайымдау;
- өз пікірін әдеби тіл нормасын сақтай отырып жазбаша баяндау;
- тілдік бірліктерді дұрыс қолдана білу т.б.

Мәтінді қатысым құралы ретінде пайдалану тәжірибесі білім алушының сөз сөйлеу дағдысын жетілдіріп, әдеби тілді еркін меңгеруіне ықпал етіп, әртүрлі саладағы ақпараттарды қабылдап, талдай білуге дағдыландырады. Мәтінді түсініп, қабылдаудың өзі кезеңмен іске асқаны абзал, мәтінді бірінші оқығандағы түсінігіне қарағанда, оны талдағаннан кейінгі әсерінің басқаша болуы маңызды, мәтінді оқып отырған адресант тілдік бірліктердің қолданысын, жазушының сөз саптауындағы шеберлігін байқап, соны үлгі тұту арқылы өз сөзінің, пікірінің дұрыс құрастырылуын пайымдайды.

Тілді оқып-үйренуде мәтінді функционалдық тұрғыдан талдай білудің де маңыздылығы зор. Мәтін «кеңістік» және «уақыт» ұғымдық санаттарының берілуін тіл үйренушінің ұғынып, пайымдауына мүмкіндік береді. «Кеңістік» және «уақыт» ұғымдық санаттарын беруде тілдік бірліктердің қолданысын тіл үйренуші тікелей мәтін арқылы танып біледі.

Мәтінді қатысымдық құрал ретінде қолдану үшін мынадай мақсаттар қойылады:

- оқу, публицистикалық, көркем мәтіндерді үнемі оқып отыруға белгілі бір орнықты дағды қалыптастыру;
- тілдің эстетикалық қызметіне көңіл бөле отырып, мәтінді жан-жақты талдай білуге үйрену;
- мәтін арқылы тіл үйренушінің сөз сөйлеу, пікір білдіре алу дағдысын жетілдіру [5, 102].

Құзыреттіліктерді қалыптастыру барысында төмендегідей жаттығу жұмыстарын жүргізуге болады:

- мәтіннің стилін, жанрын анықтай білу;
- мәтінді бөліктерге бөлу, әр бөлікті талдау, бір-бірімен салыстыру;
- мәтіндегі көркемдегіш, бейнелегіш құралдарды анықтау, олардың қолданылу ерекшеліктеріне назар аудару;
- мәтіннің түрін анықтау: сипаттау, хабарлау, талқылау;
- мәтіннің композициялық құрылысын талдай білу т.б.

Мәтін арқылы тілді оқытып үйрету тәжірибесі жылдар бойы жалғасып келе жатса да, оның басты тілдік құрал ретіндегі ролі артқан сайын жан-жақты зерттеліп, жаңаша ізденістер нәтижесі ұсынылатыны мәлім. Сондықтан, тілді-

оқытып үйретуде мәтін тек дидактикалық материал ғана емес, қатысымдық қызметі арқылы тіл үйренушінің тілді үйрену, өз ойын шебер жеткізу, дүниетанымдық көзқарастарын қалыптасты-

рудың мықты құралы ретінде танылады. Мәтін теориясының жан-жақты зерттелуі оның құрастырылу, қолданылу аясында да жетістіктердің болуына зор ықпал етеді.

Әдебиеттер

- 1 Әзімжанова Г.М. Мәтіннің танымдық сипаты // «А. Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің көшбасшысы» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы, 30 қараша, 2012 ж. – Б. 66-70.
- 2 Салқынбай А.Б. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 241 б.
- 3 Смағұлова Г.С. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2010. – 147 б.
- 4 Шалабай Б. Мәтіннің қатысымдық құрылымы / Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар: Монография-оқулық/ Бас ред. Жақыпов Ж. – Алматы: Мемлекеттік тілді басқару институты, 2016. – 460 б.
- 5 Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М.: Высшая школа, 1990. – 152 с.

References

- 1 Äzimjanova G.M. Mätinniñ tanımdıq sipatı // «A. Baytursınulı – qazaq til biliminiñ köşbasşısı» attı xalıqaralıq ǵılımı-ädistemelik konferenciya materialdarı. – Almatı, 30 qaraşa, 2012 j. – 66-70 b.
- 2 Salqınbay A.B. Abay söziniñ lingvopoetikası. – Almatı: Qazaq wñiversiteti, 2015. – 241 b.
- 3 Smaǵulova G.S. Körkem mätin lingvistikası. – Almatı: «Til» oqw-ädistemelik ortalıǵı, 2010. – 147 b.
- 4 Şalabay B. Mätinniñ qatısımdıq qurılımı / Qazirgi qazaq tilindegi sintaksistik paradıgmalar: Monografiya-oqwlıq/ Bas red. Jaqıpov J. – Almatı: Memlekettik tildi basqarw institwtı, 2016. – 460 b.
- 5 Kamenskaya O.L. Tekst i kommwnikaciya. – M.: Vişşaya şkola, 1990. – 152 s.